

NAM.ERIM₂ & nīš ilim izakkar

De mogelijkheden voor onderzoek naar de waarde van de Mesopotamische wetsverzamelingen voor de rechtspraak, geëxpliciteerd met de “eed bij de bovennatuur”

Zijnde:

Werkstuk ter afsluiting van de bachelor Oude Culturen van de Mediterrane Wereld

Student:

Erwin Dijkstra (1046896)

Onder begeleiding van:

Prof. dr. C. Waerzeggers

Tweede lezer:

Prof. dr. J.G. Dercksen

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	1
Inleiding: Bewijsrecht in Mesopotamië	2
1. Bewijsproblematiek: zweren bij de bovennatuur	3
2. De opzet van dit essay	3
Hoofdstuk 1: Historisch overzicht en vroeg onderzoek naar de wetsverzamelingen	4
1.1. De wereld van de wetsverzamelingen	4
1.1.1. De Agade-periode	5
1.1.2. De Ur-III periode	5
1.1.3. De Oud-Babylonische periode	6
1.2. De manuscripten en het vroege onderzoek naar de Mesopotamische wetsverzamelingen	6
Hoofdstuk 2: De aard van de Mesopotamische wetsverzamelingen	8
2.1. Het Mesopotamische recht als natuurrecht	8
2.2. De rechtsbronnen van Mesopotamië	8
2.2.1. Het gewoonterecht	8
2.2.2. De decreten	8
2.2.3. De wetsverzamelingen als rechtsbron?	9
2.3. De juridische betekenis van de wetsverzamelingen	9
2.4. De politieke betekenis van de wetsverzamelingen	10
2.5. De vergelijkbaarheid van de wetsverzamelingen	10
2.6. Conclusie	10
Hoofdstuk 3: De rol van de eed in het Mesopotamische procesrecht	12
3.1. Een overzicht van het proces in eerste aanleg en het bewijsrecht	12
3.2. Aspecten van het procesrecht, specifiek voor de Ur-III periode	12
3.3. Aspecten van het procesrecht, specifiek voor de Oud-Babylonische periode	13
3.4. De afsluitende eed en de <i>tuppi la ragāmim</i>	14
3.5. Conclusie: de rol van de eed en de vergelijkbaarheid daarvan	14
Hoofdstuk 4: De eed bij de bovennatuur in de wetsverzamelingen	15
4.1. De eed bij de bovennatuur in de Codex van Ur-Namma	15
4.2. De eed bij de bovennatuur in de Codex van Lipit-Ištar	16
4.3. De eed bij de bovennatuur in Codex van Daduša	16
4.4. De eed bij de bovennatuur in de Codex van Hammurabi	17
4.5. Vergelijkbare gevallen en eigenaardigheden	17
4.6. Conclusie	18
Hoofdstuk 5: Een methode om de verschillen te verklaren	19
5.1. Het leren kennen van de rechtspraktijk	19
5.2. De methode: reflecteren de verschillen de praktijk?	20
5.3. Problemen bij deze aanpak	21
Hoofdstuk 6: Conclusie	22
Bibliografie	23

Inleiding: Bewijsrecht in Mesopotamië

Hoewel de Assyriologie bij haar ontstaan begin 19de eeuw vooral een bijproduct was van het onderzoek naar de oorsprong van respectievelijk de intellectuele en religieuze identiteit van het toenmalige Westen – een oorsprong die men meende te vinden in het antieke Athene en het oude Israël – bewoog men, na het ontcijferen van het spijkerschrift, aan het eind van de 19de eeuw steeds meer richting een tak van wetenschap die objectief probeerde de historie van het oude Nabije Oosten te reconstrueren.¹ De vruchten van dit werk sijpelden door in de populaire cultuur en daar geniet het oude Nabije Oosten tegenwoordig vooral bekendheid dankzij de legendarische hangende tuinen en de oudste bewaard gebleven wetsverzamelingen.² De wetsverzamelingen valt deze eer niet alleen te beurt omdat zij ons op indrukwekkende voorwerpen, stèles en tabletten zijn overgeleverd (terwijl andere aspecten van het maatschappelijke leven veel ongrijpbaarder zijn), maar vooral ook omdat men de wetsverzamelingen ziet als het oudste bestudeerbare recht.³ Hoewel eigentijdse kwesties zelden met een beroep op de geschiedenis worden opgelost kan kennis van de rechtsgeschiedenis de jurist wel aanmoedigen om de zin en onzin van de huidige rechtsontwikkeling kritisch te bekijken en valstrikken waar men vroeger in trapte te vermijden.⁴

Maar meer nog loont de bestudering van oude wetsverzamelingen voor de Assyrioloog en de historicus. Hoewel we in hoofdstuk 2 zullen zien dat veel van de regels uit de wetsverzamelingen tot de zogenoemde geleerde literatuur behoorden en eerder een ideaalbeeld weergaven dan de daadwerkelijke rechtspraktijk, kunnen we, zeker als we deze kennis combineren met de gevonden contracten en brieven met juridische adviezen, toch meer te weten komen over de toenmalige maatschappelijk-juridische verhoudingen en denkbeelden.⁵

Met dit voorbehoud in het achterhoofd is het belangrijk te bedenken dat de Mesopotamische wetsverzamelingen uit verschillende periodes stammen. We kunnen door het combineren van kennis dus eventuele lacunes opvullen die het gevolg zijn van ons incomplete en vaak beschadigde corpus juridische teksten. Naast het verwerven van meer inzicht betreffende maatschappelijk-juridische verhoudingen en denkbeelden biedt deze chronologische spreiding eveneens de mogelijkheid om te onderzoeken of deze gedurende de Mesopotamische geschiedenis veranderden. Zoals ik in hoofdstuk 5 laat zien kan men methodisch de verschillen in de diverse wetsverzamelingen opsporen en met behulp van de overblijfselen van de toenmalige rechtspraktijk onderzoeken of deze verschillen systematisch waren.

Een volledige vergelijking tussen de vier vroegste en waarschijnlijk op elkaar voortbouwende Mesopotamische wetsverzamelingen, die uit de respectievelijke regeerperiodes van Ur-Namma (2112-2095 v.Chr.), Lipit-Ištar (1934-1924 v.Chr.), Daduša (?-1780 v.Chr.) en Hammurabi (1792-1750 v.Chr.) stammen,⁶ zou de reikwijdte van een essay als het onderhavige te boven gaan. Daarom zal ik mij concentreren op het bewijsrecht en meer in het bijzonder de rol van de eed.

¹ Frahm (2007), 75-78.

² Finkel & Seymour (2008), 9-12; 68.

³ Hurowitz (2005), 499.

⁴ Van Der Bergh & Jansen (2007), 2.

⁵ Hurowitz (2011), 92.

⁶ Van De Mieroop (2007), 303-306.

1. Bewijsproblematiek: zweren bij de bovennatuur

Eén van de problemen van het juridisch proces is het bovenhalen van de feiten. Men kan de meest rechtvaardige regels hebben, maar als de beslisser(s) zich baseren op onjuiste of onvolledige gegevens zal het recht alsnog niet kunnen zegevieren, noch zal het conflict van de rechtszoekende partijen naar tevredenheid beslecht worden.⁷ In oude samenlevingen, zonder moderne opsporingstechnieken, was het gegeven woord wellicht van nog groter belang dan tegenwoordig.⁸ Dit zien wij ook terug in de Mesopotamische wetsverzamelingen en de maatregelen die zij inzetten om de betrouwbaarheid van verklaringen te vergroten. De voornaamste oplossingen voor dit probleem vonden zij in de rivierproef en het zweren van een eed bij de bovennatuur. Het bovennatuurlijke karakter van deze eed kon geïmpliceerd worden, zoals in de Sumerische wetsverzamelingen, of expliciet gemaakt, zoals de eden op het leven van een god die we zien bij de latere Akkadische wetsverzamelingen.

In het kader van het reconstrueren van de Mesopotamische maatschappij is het interessant te onderzoeken hoe in de diverse wetsverzamelingen de eed bij de bovennatuur voor vergelijkbare dan wel verschillende zaken in stelling werd gebracht. Deze verschillen reflecteerden wellicht een ander gebruik van de eed in de rechtspraktijk. Om het belang en de waarde van de wetsverzamelingen en de eed te onderzoeken zal mijn onderzoeksvraag als volgt zijn:

Hoe kan men de wetsverzamelingen van Ur-Namma, Daduša Lipit-Ištar en Hammurabi inzetten voor juridisch onderzoek en is er, als we de eed bij de bovennatuur als voorbeeld nemen, een systematische methode om te onderzoeken of een verschil tussen de wetsverzamelingen ook een verandering in de praktijk reflecteerde?

Hierbij rijst onmiddellijk een aantal methodologische vragen betreffende het karakter en de vergelijkbaarheid van de wetsverzamelingen op.

2. De opzet van dit essay

Beginnende aan een rechtsvergelijking is de eerste vraag: zijn de wetsverzamelingen vergelijkbaar?⁹ Een terechte vraag aangezien er vaak vele decennia en nog meer politieke ontwikkelingen tussen de diverse wetsverzamelingen liggen. Daarom tracht ik, na een kort overzicht van deze ontwikkelingen en de fysieke bronnen waarop wij ons baseren in hoofdstuk 1, in hoofdstuk 2 juist dat methodologische probleem te ondervangen door macro-rechtsvergelijkend in te gaan op het karakter en het doel van de Mesopotamische wetsverzamelingen. Hiermee kijk ik of deze bij alle vier de wetsverzamelingen overeenkwamen en het in die zin legitiem is om micro-rechtsvergelijkend de artikelen die de eed aan de bovennatuur aanhalen naast elkaar te leggen.¹⁰

In hoofdstuk 3 schets ik de algemene rol van de eed in het Mesopotamisch procesrecht en vervolgens zal men in de laatste twee hoofdstukken zien dat we de verschillen in het gebruik van de eed tussen de diverse wetsverzamelingen inderdaad systematisch kunnen vergelijken met de contemporaine juridische documenten en met deze vergelijking zo goed mogelijk kunnen vaststellen of deze verschillen in de wetsverzamelingen de praktijk reflecteerden.

⁷ Sassoon (2005), 40-41.

⁸ Charpin (2010), 154.

⁹ Pintens (2011), 49-50.

¹⁰ Pintens (2011), 63-64.

Hoofdstuk 1: Historisch overzicht en vroeg onderzoek naar de wetsverzamelingen

Net zoals de wetsverzamelingen en de koningen die deze lieten opstellen zich niet in een historisch vacuüm bevinden, heeft ook het onderzoek naar deze geleerde teksten een lange, meanderende voorgeschiedenis. In dit hoofdstuk kijken we eerst naar de historische omgeving van de wetsverzamelingen om vervolgens een korte blik op het onderzoek naar hun karakter en functie te werpen. Het historisch overzicht zal aandacht besteden aan de politieke organisatie, het al of niet bestaan van juridische klassen en de status van de toepasselijke regels van die tijd.

Een beknopt overzicht van de Mesopotamische geschiedenis t/m de Oud-Babylonische periode				
	Periode	Belangrijke gebeurtenis/Regerperiode		Codex
4000-3200	Uruk-periode	<i>Ontstaan Schrifttekens</i>		
3200-2900	Jemdet Nasr	<i>Aanwijzingen voor geschreven Sumerisch</i>		
2900-2317	Vroegdynastisch I, II, IIIa & IIIb	<i>Complexe maatschappijen, losse stadstaten, geschreven taal</i>		
2317-2191	Agade-dynastie	<i>Politieke vereniging van Sumer en Akkad</i>		
2191-2112	Gutische of donkere periode			
2112-2002	Ur III-dynastie	2112-2095	Ur-Namma	CU
Ca. 2002 ev	Oud-Babylonische periode	1934-1924	Lipit Ishtar	CLI
		? - 1780	Daduša	CD
		1792-1750	Ḫammurabi	CH

1.1. De wereld van de wetsverzamelingen

In de loop van het vierde millennium werd de maatschappelijke organisatie in Babylonië complexer, de nederzettingen uitgebreider en de eerste schrifttekens ontwikkelden zich teneinde de economische ontluiking die hiermee gepaard ging te ondersteunen.¹¹ In de latere Vroeg-dynastieke periode culmineerden deze ontwikkelingen in een politiek gefragmenteerd landschap van stadstaten met satellietdorpen, waar Sumerisch de geschreven taal was. Met de opkomst van de geschreven taal zien we nog duidelijker hoe transacties werden geregistreerd volgens vaste regels. Aangezien deze regels in het maatschappelijk verkeer van die periode gebruikelijk zijn en bevestigd worden door maatschappelijk gezaghebbende bronnen, bijvoorbeeld door algemeen gebruik of de rechtspraak, laten zij zich karakteriseren als gewoonterecht.¹²

Ook zien we in de edicten van Enmetena en Urukagina de eerste zichtbare pogingen van bestuurders om ongewenst gewoonterecht aan te passen en zo de maatschappelijk gewenste

¹¹ Van De Mierop (1999), 9-10.

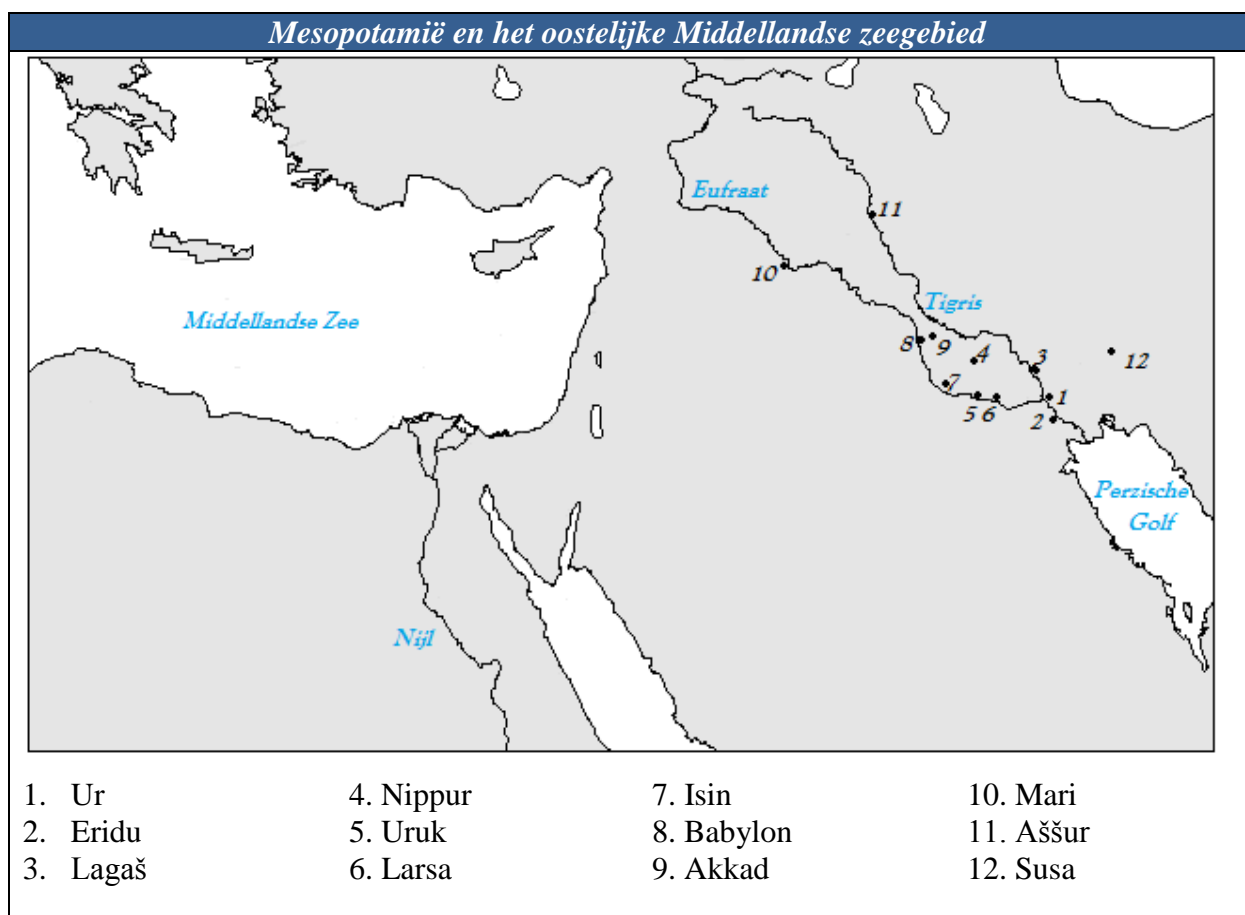
¹² Van Caenegem (1996), 34.

status quo terug te brengen door schulden kwijt te schelden en schuldsclaven de kans te geven naar huis te gaan.¹³

1.1.1. De Agade-periode

Aan de genoemde politieke fragmentatie komt een eind als in de Agade-periode Babylonïë voor het eerst politiek verenigd wordt. In deze periode zien we de eerste inmenging van hogerhand in individuele rechtsgeschillen en omgekeerd het beroep in individuele zaken op een hogere administratieve autoriteit.¹⁴

Er werd in deze tijd in administratieve documenten onderscheid gemaakt tussen verschillende bevolkingsgroepen in de steden, maar voor een juridisch onderscheid lijkt geen grond te zijn, behalve dat de inwoners van Akkad niet ter dood konden worden veroordeeld en burgers van Nippur niet als slaaf verkocht mochten worden.¹⁵ Ondanks de veronderstelde verbanden met het Sumerische woord **maš.kak**, was er nog geen *muškenum*-klasse van horigen of paleisdienaren die lager zouden staan dan de *Awilum*, vrije burgers.¹⁶

1.1.2. De Ur-III periode

Na de val van de Agade-dynastie was er een korte terugval naar de politieke fragmentatie van de Vroegdynastische periode voordat het tweestromenland weer werd verenigd, ditmaal onder de Sumerische derde dynastie van Ur (Ur-III). Het Ur-III rijk verdeelde haar grondgebied in

¹³ Wilcke (2003), 141-142.

¹⁴ Wilcke (2003), 143. Zie de verzamelde brieven in Kienast & Volk (1995) voor een mooi beeld van deze ontwikkeling

¹⁵ Wilcke (2003), 157.

¹⁶ Edzard (1960), 245-246.

districten. Hetgeen de districten produceerden werd samen met vee en grondstoffen uit de onderworpen grensgebieden verzameld door de centrale administratie. Deze verdeelde de goederen naar behoefte over de districten, het **bala**-systeem.¹⁷

In naam van de eerste koning van deze dynastie, Ur-Namma, werd de eerste ons bekende Mesopotamische wetsverzameling opgesteld. Dankzij de gevonden juridische en privaatrechtelijke documenten, van rechtbankverslagen en compromissen tot contracten en leningen, krijgen we een beter beeld van de juridische werkelijkheid dan in de voorgaande perioden. Wederom zijn strikte sociale klassen afwezig, de maatschappelijke hiërarchie had voor mannen geen juridische gevolgen.¹⁸ Net als in de vorige en volgende perioden hadden slaven en vrouwen echter minder rechten en waren er voor hen vaak andere regelingen.¹⁹

Omdat we uit de Ur-III periode vooral administratieve documenten hebben bleek na de val van de dynastie dat het **bala**-systeem minder impact maakte op de economische gang van zaken dan de gevonden tabletten aanvankelijk deden denken. De wederom onafhankelijke stadsstaten bleven welvarend en dichtbevolkt.²⁰ Wel laaiden er twisten op tussen stadsstaten die niet alleen vruchtbare gebieden aan hun domein wilden toevoegen maar ook andere steden onder hun invloed trachtten te brengen, hierin namen vooral Isin en Larsa het voortouw.

1.1.3. De Oud-Babylonische periode

Nadat in 1793 Rim-Sin van Larsa uiteindelijk Isin veroverde, maakte Hammurabi van Babylon een (kortstondig) einde aan de politieke fragmentatie door het grootste deel van het voormalige Sumer en Akkad onder zijn invloed te brengen.²¹ Uit deze Oud-Babylonische periode stammen drie van de vier koningen van wie ons een wetsverzameling is overgeleverd:²² Lipit-Ištar, vorst van Isin, Daduša, heerser van over het noord-Mesopotamische koninkrijk Ešnunna en koning Hammurabi van Babylon.

Uit deze periode stammen vele juridische documenten, veelal uit privé-archieven, zodat de nadruk op overheidsinstellingen, die ons in de Ur III-periode plaagde, wordt vermeden. Uit de wetsverzamelingen blijken klassenverschillen. In de wetsverzameling van Daduša zien we al een juridisch onderscheid tussen *awīlum* en *muškenum* en in de wetsverzameling van Hammurabi zijn de regels voor hen gedifferentieerd.²³ De *awīlums* lijken de burgers met de meeste rechten, terwijl een *muškenum* (die we in een andere context tegenkomen als paleisdienaar maar ook als eigenaar van slaven) al minder rechten heeft en vrouwen en slaven wederom de minste rechten hebben.²⁴ De meerduidigheid van het woord *muškenum* maakt een definitief standpunt lastig, maar dat het onderscheid tussen de twee klassen reëel was staat buiten kijf.²⁵ Tot zover het historisch kader waarin de documenten die het onderwerp zijn van dit essay, de wetsverzamelingen en andere juridische documenten, zijn opgesteld.

1.2. De manuscripten en vroeg onderzoek naar de Mesopotamische wetsverzamelingen

In de decennia sinds het opgraven van (fragmenten van) de wetsverzamelingen is vrij intensief onderzoek gedaan naar hun karakter.²⁶ Sinds de ontdekking van de stèle met de wetsverzameling van Hammurabi in 1901 richtten geleerden zich aanvankelijk vooral

¹⁷ Lafont & Westbrook (2003), 187-192.

¹⁸ Lafont & Westbrook (2003), 183-184; 198.

¹⁹ Siegel (1969), 28.

²⁰ Van De Mierop (2007), 81-82.

²¹ Van De Mierop (2007), 85.

²² Westbrook (2003b), 362.

²³ Yaron (2000), 67.

²⁴ Saggs (2000), 58.

²⁵ Kraus (1973), 293-295.

²⁶ Yaron (2000), 65.

hierop.²⁷ Hij werd abusievelijk betiteld als een codex en bestudeerd door een moderne juridische lens.²⁸ Gedurende de daaropvolgende vijf decennia gingen veel geleerden ervan uit dat dit de oudste wetsverzameling was.²⁹ Met de vondst en publicatie van delen van de drie oudere wetsverzamelingen ontstond de mogelijkheid voor rechtsvergelijking binnen Mesopotamië en deed het idee opgeld dat de wetsverzamelingen op elkaar voortbouwden.³⁰

In de eerste verkenningen van deze nieuwe rijkdom aan materiaal zien we nog steeds een legalistische visie, de codex-benadering: de wetsverzamelingen waren daadwerkelijk ge- en verboden die de bevolking diende te volgen, het gezag om deze uit te vaardigen vloeide voort uit de soevereine wil van de koning. Vanaf de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw zien we echter dat de wetenschap, aangevoerd door Finkelstein en Kraus, meer verschuift richting het idee dat de legitimiteit van de Mesopotamische rechtsregels berustte op de wil van de goden, de bovennatuur. Tegelijkertijd vroeg men zich af of de wetsverzamelingen wel uitgevaardigde regelgeving bevatten of eerder de bestaande rechtsregels weergaven.³¹ Welke standpunten en nuances hier te vinden zijn zullen we in het volgende hoofdstuk zien als we het karakter van de verschillende wetsverzamelingen bediscussiëren.

We kennen de wetsverzamelingen vooral van schooltabletten waarop zij waren gekopieerd.³² Veel geleerden, de eerder geciteerde Westbrook, Michalowski en Roth, gaan ervanuit dat de wetsteksten aanvankelijk voor *narû-stèles* waren bedoeld en dat de vingeroefeningen die ons de tekst overleverden kopieën zijn van schooltradities die hun oorsprong vonden bij die stèles. Alleen van de wetsverzamelingen van Hammurabi en Lipit-Ištar hebben we een deel van de stèle, maar het is mogelijk sommige schoolkopieën (deels) in overeenstemming te brengen met stèle uit Susa.³³

Wetsverzameling	Onze bronnen
Codex van Ur-Namma	Gedeeltelijke kopieën op schooltabletten, waarschijnlijk uit de educatieve traditie van Nippur, Sippar en Ur in de OB-periode en een cilinder zonder duidelijke herkomst uit de Ur-III periode.
Codex van Lipit-Ištar	Gedeeltelijke kopieën op schooltabletten deels uit Kiš en Sippar, maar vooral uit Nippur en twee fragmenten van een stenen stèle.
Codex van Daduša	Twee tabletten met de complete tekst waarvan het doel onbekend is uit Šadup-Pum en een schooltablet opgegraven nabij Tell Haddad.
Codex van Hammurabi	De stèle gevonden in Susa en kopieën op schooltabletten en voor diverse andere gelegenheden als commentaar en zelfs spot.

Los van de incompleetheid van de stèles, cilinder en kopieën uit de educatieve traditie blijft de vraag belangrijk in hoeverre de schoolteksten de (kopieën van de) oorspronkelijke wetsteksten correct weergeven.³⁴ Niet alleen verschillen de educatieve tradities van de voornaamste vindplaatsen, maar ook zijn de schooltabletten van de Codex van Hammurabi niet altijd in overeenstemming met de stèle. Al te boude uitspraken op basis van het ons overgeleverd materiaal dienen dus vergezeld te gaan met dit voorbehoud.

²⁷ Dieter-Viel (2005), 9.

²⁸ Claassens (2010), 463. In dit essay refereer ik dus meestal aan de wetsverzamelingen maar gebruik indien nodig gebruik ik de term *Codex van XYZ* als 'eigenaam' van het document.

²⁹ Hurowitz (2005), 498.

³⁰ Yaron (2000), 66.

³¹ Finkelstein (1961), 101.

³² Roth (1995), 14; 24; 58.

³³ Michalowski (1989), 384; noot 10.

³⁴ Hurowitz (2005), 500.

Hoofdstuk 2: de aard van de Mesopotamische wetsverzamelingen

Vooraleer we ingaan op de positie en het belang van de eed in Mesopotamië zullen we eerst kijken of onze voornaamste bronnen, de wetsverzamelingen, überhaupt vergelijkbaar zijn.³⁵ Om dit te bereiken wil ik eerst beschrijven wat de Mesopotamische rechtsbronnen waren. Vervolgens kijken we naar de rol van de wetsverzamelingen. We zullen zien dat de wetsverzamelingen goed te vergelijken zijn. Zij waren echter eerder geleerde literatuur, eventueel aangewend voor politieke doeleinden, dan een handboek met regels.

2.1. Het Mesopotamische recht als natuurrecht

In het Oude Mesopotamië werd onderscheid gemaakt tussen het recht en daarmee de maatschappijindeling zoals de goden die voorstonden (die regels duiden wij tegenwoordig aan als het *ius naturale* of natuurrecht) en hoe de regels hier op aarde geformuleerd waren en op hun beurt de maatschappij trachten in te richten (het *ius positivum* of positief recht).³⁶

Heersers rechtvaardigden hun regeringsmandaat en uitgevaardigde maatregelen vaak met de notie dat zij de maatschappij de regels van de goden brachten en daarmee de samenleving verder op weg hielpen naar dit ideaalbeeld.³⁷ Gerechtigheid in het Oude Nabije Oosten gaat dus eveneens om politieke en sociale denkbeelden.³⁸ De juiste regels en een rechtvaardig oordeel in individuele zaken brengen namelijk de samenleving dichterbij de ideale maatschappij.³⁹ Maar waar kon de rechtzoekende Mesopotamiër deze rechtsregels in de praktijk vinden?

2.2. De rechtsbronnen van Mesopotamië

In de Mesopotamische rechtspraktijk, voor zover wij deze kunnen reconstrueren uit de gevonden contracten, rechtbankverslagen, brieven met juridische vragen/adviezen en vonnissen, wordt voornamelijk naar twee rechtsbronnen verwezen: het eerder genoemde gewoonterecht en decreten.⁴⁰ Dat roept de vraag op wat hiernaast de rol van de wetsverzamelingen was.

2.2.1. Het gewoonterecht

Het *gewoonterecht* bestaat uit maatschappelijk aanvaarde regels die er volgens de beeldvorming in onze bronnen altijd al waren. Zij werden geacht deel uit te maken van het door de goden vastgestelde regelpakket en vaak nadrukkelijk in verband gebracht met de justitiegod Šamaš.⁴¹ De partijen wier rechtsverhouding het onderwerp was van het vonnis of het contract werden dan ook gemaand zich hieraan te houden. Deze regels werden dus niet alleen geacht rechtvaardig, maar ook algemeen kenbaar te zijn.⁴²

2.2.2. De decreten

De *decreten* waren ad hoc-regelingen uitgevaardigd door de koning, vaak werden hiermee prijzen vastgesteld of de gevolgen van schuldslavernij gesaneerd, maar meer permanente regelingen waren geen anomalie. Het doel ervan was de maatschappij weer in de idealere situatie te brengen. Op deze grond worden decreten door Veenhof onderscheiden in twee

³⁵ Pintens (2011), 49-50.

³⁶ Van Der Bergh & Jansen (2007), 78.

³⁷ Yang (1991), 243-245

³⁸ Neumann (2008,) 37, verduidelijkt Assman, Jonowski & Welker (1998), 9.

³⁹ Barendrecht (1992), 20-45.

⁴⁰ Renger (1994), 42-45.

⁴¹ Black & Green (1992), 182-184.

⁴² Nieuwenhuis (2013), 7-8.

categorieën. Ten eerste *mīšarum*-daden, uitgevaardigde maatregelen in apodictische stijl die gericht waren op het onmiddellijk wijzigen van de status quo; daartoe legden zij algemene waarden vast en trachten de vroegere maatschappelijke verhoudingen te herstellen door bepaalde schulden te verdagen en schuldslavernij te beëindigen.⁴³ De tweede categorie bestond uit *šimdāt šarrim*, waarin (ook) meer positief rechterlijke regels stonden.⁴⁴

2.2.3. De wetsverzamelingen als rechtsbron?

Naar wetsverzamelingen werd in de rechtspraktijk, voor zover wij kunnen zien, niet verwezen.⁴⁵ Toch was de legitimatie van de regels uit alle bekende wetsverzamelingen dezelfde als bij de decreten: de goden hadden een ideale maatschappij voor ogen en 's konings (juridische) activiteiten brachten ideaalbeeld naderbij. Er werd in die zin dus het beeld opgeroepen van een hoger en beter recht dat niet uit de wil van de overheid voortvloeide maar waarvan de regels wel door de overheid gehandhaafd werden door ze te codificeren.⁴⁶ Maar als de wetsverzamelingen, ondanks de gelijksoortige legitimatie van hun inhoud, geen rol speelden in de rechtspraktijk, wat was dan hun doel en karakter?

2.3. De juridische betekenis van de wetsverzamelingen

Er zijn momenteel grofweg drie richtingen die we met deze vraag op kunnen. De rechtsgeleerde Westbrook blijft het dichtst bij 'uitgevaardigde regelgeving' en was van mening dat de wetverzamelingen bestonden uit verzamelde vonnissen met precedentwerking, die hun nut bewezen wanneer vergelijkbare zaken werden aangebracht.⁴⁷ Eén van zijn belangrijkste argumenten was dat het vastleggen van de gevolgen van daadwerkelijke gebeurtenissen ook de gang van zaken was bij het opstellen van de omina-lijsten die in eenzelfde geleerde traditie stonden en qua opbouw deels overeenkwamen.⁴⁸

Veenhof daarentegen verbindt aan de absentie van wetsverzamelingen in het juridisch discours de conclusie dat er geen sprake was van verzamelde vonnissen maar eerder een beschrijving van het gewoonterecht voor geleerde doeleinden.⁴⁹ Dit zou een beschrijving van het geldende recht zijn waar niet naar verwezen wordt omdat rechters dit niet gewend waren. Daarenboven had juist het gewoonterecht positiefrechtelijke, dus burgers bindende, status en niet de geleerde verhandeling die de wetsverzameling was.

Veenhof baseerde deze conclusie mede op het pionierswerk van Kraus. Deze geleerde legde echter de nadruk op het "wissenschaftliche Charakter der Gesetze".⁵⁰ In zijn optiek en die van veel van zijn navolgers waren de Codex van Hammurabi en de andere wetsverzamelingen slechts geleerde exercities. De regels waren wel verzameld gewoonterecht maar de wijzigingen en aanpassingen hadden een ander doel dan Veenhof later zou destilleren. Niet slechts een geleerde verzameling, maar juist een creatie van (deels kunstmatig) ideale recht voor kamergeleerden.

Renger neemt een gematigd standpunt in tussen de opvattingen van Veenhof en de navolgers van Kraus: wetsverzamelingen als de Codex van Hammurabi waren inderdaad geleerde exercities en het verzamelde recht was inderdaad voor het merendeel ter lande verzamelde gewoonterecht. De intentie was echter niet alleen een naslagwerk voor kamergeleerden te creëren maar een representatie van de ideale regels als aanwijzing dat de

⁴³ Hruška (1973), 4-13.

⁴⁴ Veenhof (1997-2000), 49, 56.

⁴⁵ Veenhof (1997-2000), 78-81.

⁴⁶ De Wilde (2013), 8-28.

⁴⁷ Westbrook (2000), 33-47.

⁴⁸ Hurowitz (2011), 90.

⁴⁹ Veenhof (1997-2000), 78-81.

⁵⁰ Kraus (1960), 290-292.

maatschappij dichter bij het goddelijke ideaalbeeld kwam.⁵¹ In deze opvatting had de Codex van Hammura geen praktische waarde voor de rechtspraktijk maar was zijn monumentale waarde die ik in de volgende paragraaf nader zal bespreken, des te groter. Dit is mijns inziens ook een afdoende argument tegen Stols tegenwerping dat in de epiloog van de Codex van Hammurabi toch daadwerkelijk staat dat slachtoffers van onrecht mogen profiteren van de regels op de stèle.⁵² Dit is simpelweg een andere aspect van de monumentale waarde: latere koningen kunnen nog wat leren van de rechtvaardige Hammurabi.

2.4. De politieke betekenis van de wetsverzamelingen

Naar alle waarschijnlijkheid hadden de wetsverzamelingen dus weinig praktische waarde in de rechtspraktijk. Zelfs in juridische adviezen (uit naam) van Hammurabi wordt er niet naar verwezen. De monumentale waarde, de notie dat de koning de regels van de goden naar het land bracht en hiermee een rechtvaardige koning was, bleek belangrijker. Niet alleen voor de codex van Hammurabi die het voornaamste onderwerp was van het geleerde werk van Kraus, Veenhof, Westbrook en Renger, maar ook de drie oudere wetsverzamelingen.

Volgens Zhi Zang draaiden zowel de inscripties van Enmetena en Irikagina als de onderhavige vier wetsverzamelingen er dan ook vooral om dat de koning zijn eigen regering legitimeerde door te stellen dat hij recht en rechtvaardigheid bracht en hiermee voldeed aan de wil van de goden aan wie hij in meer of minder expliciete mate zijn mandaat dankte.⁵³ Hij was een goede herder die zijn volk naar de groenere weiden van de ideale(re) maatschappij bracht. De rechtsregels werden inherent aan de rechtvaardige situatie beschouwd.⁵⁴

2.5. De vergelijkbaarheid van de wetsverzamelingen

De wetsverzamelingen behoorden dus waarschijnlijk tot de geleerde literatuur en dienden eenzelfde ideologisch doel als de decreten: het rechtvaardigen van 's konings regering.⁵⁵ Ze hadden echter niet de directe maatschappelijke gevolgen van de decreten.

De wetsverzamelingen werden als *narû*-literatuur op stèles gebeiteld.⁵⁶ En deze stèles hadden verschillende betekenissen voor een divers publiek.⁵⁷ De goden werden behaagd, onderdanen konden op de stèles 's konings wijsheid ontwaren en prijzen. Deze propagandafunctie staat, hoewel de term verre van ideaal is, het ideologische doel niet in de weg.⁵⁸

De wetsverzamelingen hadden dus, zoals we bij Renger al lazen, naast hun rol in de geleerde literatuur een rol in de politieke beeldvorming: de heerser communiceerde naar de goden toe dat hij de hem toegewezen rol met verve vervulde en hij liet zijn onderdanen en eventuele opvolgers weten hoe rechtvaardig hij was.⁵⁹ De gelijksoortige oorsprong en het overeenstemmende doel en karakter maakt de wetsverzamelingen in hun respectievelijke periodes geschikt voor een rechtsvergelijking zoals de onze: namelijk, de (veranderende) rol van het gebruik van de eed bij de bovennatuur.

2.6. Conclusie

Hierboven hebben we vastgesteld dat Mesopotamiërs de bovennatuur als bron van hun recht zagen. De goden hadden een ideale maatschappij voor ogen en hiervoor een reeks regels

⁵¹ Renger (1994), 42-45.

⁵² Charpin, Edzard & Stol (2004), 655-656.

⁵³ Yang (1991), 243-244.

⁵⁴ Sassoon (2005), 34.

⁵⁵ Finkelstein (1961), 100-102.

⁵⁶ Roth (1995), 71-75.

⁵⁷ Reiner (1978), 151-209.

⁵⁸ Claassens (2010), 469.

⁵⁹ Van De Mierop (2005), 1-3; 99-100.

vastgesteld. Deze regels vond men in het gewoonterecht en de heersers rechtvaardigden hun decreten en andere regelgeving dan ook met de notie dat zij deze regels weer terugbrachten waar zij in ongebruik waren geraakt. Bijzonder aan de wetsverzamelingen is dat zij geen directe rechtsbron waren maar eerder een geleerde verzameling van (geldende) regels die vooral diende te benadrukken dat de heerschappij van de koning werd gelegitimeerd door zijn rechtvaardige regering, in overeenstemming met de rol die de goden hem toebedeelden. Doordat het doel en karakter van de wetsverzamelingen in die zin overeenkomen is het mijns inziens gelegitimeerd om een micro-rechtsvergelijking betreffende de rol van de eed bij de bovennatuur erop los te laten. Voordat we ingaan op eed in de wetsverzamelingen zal ik echter eerst haar algemene rol bekijken.

Hoofdstuk 3: De rol van de eed in het Mesopotamische procesrecht

In het vorige hoofdstuk zagen we dat de wetsverzamelingen geen directe rechtsbron waren maar eerder een rol speelden in de geleerde *narû*-literatuur en de legitimatie van 's konings regering. De opgenomen regels echter waren wel ontleend aan de daadwerkelijke rechtsbronnen: het gewoonterecht en koninklijke decreten. Kortom: met de bestudering van de wetsverzamelingen valt dus wel degelijk een onderbouwd standpunt in te nemen over de maatschappelijk-juridische verhoudingen en denkbeelden in Mesopotamië in het algemeen en hoe de eed bij de bovennatuur werd benaderd in het bijzonder.⁶⁰ In dit hoofdstuk gaan we ter voorbereiding hierop eerst kort in op de rol van de eed in het algemene procesrecht.

3.1. Een overzicht van het proces in eerste aanleg en het bewijsrecht

De wetsverzamelingen waaruit wij de rol van de eed bestuderen omspannen drie eeuwen, de oudste stamt uit de regeringsperiode van Ur-Namma, in de 22ste eeuw v.Chr., de jongste is opgesteld in naam van Hammurabi, in de 18de eeuw v.Chr.. Toch kunnen er over het proces- en bewijsrecht in die jaren enkele algemene opmerkingen worden gemaakt, zeker als we voor specifiekere aspecten het door Westbrook c.s. aangebrachte onderscheid tussen het (proces)recht in de Ur-III en Oud-Babylonische periode aanhouden.

Een juridisch conflict waar partijen onderling niet uitkwamen kon in eerste instantie voorgelegd worden aan de lokale rechters, dit waren meestal vooraanstaande leden van de gemeenschap die het recht kenden.⁶¹ Het gewoonterecht behelsde ook de wijze waarop het proces diende te verlopen, al zijn er geen aanwijzingen dat men in beroep ging wegens schending van de geijkte, dan wel verwachte procedure.⁶² Deze regels, die het verloop van het juridisch proces bepalen en zo een rechtvaardige behandeling van het conflict of de strafzaak garanderen, noem ik voor de rest van dit essay het procesrecht.

Het Mesopotamische procesrecht had zowel een rol voor concreet bewijs als verklaringen van (partij-)getuigen.⁶³ Eden werden door de Mesopotamische geschiedenis heen bijzonder serieus genomen, zeker bij eden bij de bovennatuur was er een stevige traditie van goddelijke retributie.⁶⁴ Het geding werd niet altijd besloten met een rechtsoordeel.⁶⁵ Dit houdt in dat er ook geschikt kon worden.

3.2. Aspecten van het procesrecht, specifiek voor de Ur-III periode

Sinds de Agade-dynastie was de rol van tempels in het economisch verkeer minder allesomvattend en kwam er meer ruimte voor privébezit van land en private economische activiteiten.⁶⁶ Dit vormt de achtergrond van veel van de juridische conflicten in documenten uit de Ur-III periode. Meer burgers namen deel aan het rechtsverkeer en er was meer behoefte aan geschillenbeslechting en (dus) procesrecht.

Tijdens de regering van Ur-Nammu en later in de vroege Oud-Babylonische periode, tot en met de regering van Lipit-Ištar, werd de overheid vertegenwoordigd door een *maškum*, dit was meestentijds één van de rechters.⁶⁷ Deze werd meestal vroeg in het proces naar voren geschoven, bereidde de procedure voor, kon partijen en getuigen ondervragen, maar mocht

⁶⁰ Hurowitz (2011), 92.

⁶¹ Greengus (1995), 473.

⁶² Driver & Miles (1952), 54.

⁶³ Versteeg (2000), 59.

⁶⁴ Sandowicz (2012), 5; Van De Mieroop (2005), 230; 317.

⁶⁵ Karahashi (2002), 107.

⁶⁶ P. Steinkeller (1993), 122-123.

⁶⁷ Falkenstein (1956), 47.

geen arrestaties verrichten.⁶⁸ Partijen brachten op hun beurt zelf bewijsstukken en getuigen mee. De rechters hielden de voortgang van het proces in de gaten en als het gepresenteerde bewijs geen uitsluitel bood, viel men terug op eden.⁶⁹

Er zijn in de ons overgeleverde stukken twee soorten eden te onderscheiden:

1. De eed bij de bovennatuur, in de Oud-Sumerische periode verwoord als **nam.erim₂**.⁷⁰ Deze werd dus niet alleen in de wetsverzamelingen vereist bij bepaalde soorten geschillen, maar ook als het rechtsgeding vastzat konden de rechters met de partijen naar de tempel togen om met behulp van deze eed, meestal een bevestigende verklaring van de eiser, het proces te beslechten.⁷¹ Een dergelijke stap werd als definitieve beslechting van het geschil gezien, de meeste rechtzaakverslagen eindigen ook met het aankondigen van de eedaflegging, dan volgt de formule **di.til.la**: het vonnis is compleet.⁷²
2. De eed bij de naam van de koning: **mu.lugal**. Deze eed werd meestal gezworen op initiatief van één der partijen, maar was niet beslissend voor de rechtszaak, in tegenstelling tot de eed bij de bovennatuur.⁷³ Het verschil in gebruik zal er mee samenhangen dat autoriteit bij wie de eed gezworen wordt niet alleen garant stond voor het waarheidsgehalte maar ook voor de repercussies als er iets aan de verklaring mankeert. De koning heeft nu eenmaal minder macht dan de goden.⁷⁴

De eden konden worden afgelegd door respectievelijk procespartijen, getuigen en slaven – zolang deze laatste niet over zijn eigen status hoefde te verklaren. De wetsverzameling van Ur-Namma stelt dat de getuige die weigert zijn verklaring onder ede af te leggen de schadevergoeding die op het spel staat zelf moet betalen.⁷⁵ De rechtzaakverslagen noemen deze gevolgen echter nimmer, op één familierechtszaak na.⁷⁶

Zoals gezegd noemt de wetsverzameling ook de rivierproef, hiervan is in de rechtspraktijk van voor de Ur-III periode niets teruggevonden. Zowel voor de afwezigheid van de vergoeding door een onwillige getuige als de rivierproef in onze juridische documenten zijn verklaringen te bedenken, het eerste kon bijvoorbeeld als feit van algemene bekendheid worden beschouwd. Toch is het waarschijnlijker dat geen van de twee gangbaar was of dat er zich een hiaat in de gevonden documenten voordoet.

3.3. Aspecten van het procesrecht, specifiek voor de Oud-Babylonische periode

In de Oud-Babylonische periode, waaruit de wetsverzamelingen van Lipit-İštar, Daduša en Hammurabi stammen, waren de meeste rechtszaken eveneens een aangelegenheid tussen twee meestentijds private partijen, waarvan we vaker dan in de Ur-III periode weten dat zij eerst onderling probeerden tot een vergelijk te komen voor zij naar de rechter gingen.⁷⁷ Een ander verschil is dat de rol van de *maškum*, als we Larsa buiten beschouwing laten, niet meer lijkt te bestaan.⁷⁸ De rechters richtten gezamenlijk het proces in en hadden meer macht om getuigen te laten oproepen. Hoewel zijn wetsverzameling geen rechtskracht had lijken

⁶⁸ B. Lafont & R. Westbrook (2003), 194-195.

⁶⁹ S. Greengus (1995), 473.

⁷⁰ B. Lafont & R. Westbrook (2003), 194.

⁷¹ S. Greengus (1995), 473.

⁷² B. Lafont & R. Westbrook (2003), 194. Vertaling van mijn hand.

⁷³ B. Lafont & R. Westbrook (2003), 194.

⁷⁴ Ziegler (2008), 43-44.

⁷⁵ M.T. Roth (1995), 20.

⁷⁶ Lafont (1999), 268.

⁷⁷ Westbrook (2003b), 370.

⁷⁸ Dombradi (1996), 304-308.

Hammurabi's juridische ambities er wel toe geleid te hebben dat de geschillenbeslechting doorheen zijn rijk tot op zekere hoogte gestandaardiseerd werd, inclusief beroepsmogelijkheden, het oproepen van getuigen en de gelijkvormigheid van juridische documenten.⁷⁹ Ook de rivierproef vinden we nu terug in de juridische documentatie, bijvoorbeeld in een proces waarbij een slaaf een eed diende te zweren betreffende de zwarte kunsten waar zijn eigenares van verdacht werd.⁸⁰

Los van deze ontwikkelingen lijkt de rol die de eed in het proces speelt nauwelijks veranderd te zijn, zij vormde nog steeds één van de voornaamste bewijsmiddelen. Zij kon worden opgelegd aan een getuige of één der procespartijen en in het laatste geval was ook in deze periode het proces afgelopen.⁸¹ In de Ur-III periode lijkt men vooral vertrouwd te hebben op goddelijke retributie, in de Oud-Babylonische periode werd meened ook bewust vervolgd door het wereldlijk gezag.⁸²

3.4. De afsluitende eed en de *ṭuppi la ragāmim*

Nieuw was de afsluitende eed die soms aan de verliezende partij werd opgelegd, waarin hij zwoer niet nogmaals een proces te beginnen over dit onderwerp. Dit werd vastgelegd in een *ṭuppi la ragāmim*, een tablet van niet-vervolgen. Dit was, voor zover wij weten, geen eed bij de bovennatuur, hoewel ook het breken van een dergelijke belofte repercussies door de goden kon opleveren.⁸³ De afsluitende eed werd onregelmatig opgelegd, maar het lijkt mij veilig Westbrook te volgen, die voorstelt dat de afsluitende eed soms een bijkomende strafmaatregel was, vooral gevreesd wegens de eventuele goddelijke repercussies.⁸⁴

3.5. Conclusie: de rol van de eed en de vergelijkbaarheid daarvan

Het Mesopotamische procesrecht had veel vertrouwen in het gezworen woord. De eed bij de bovennatuur kon zelfs een proces beslissen. De eed bij de naam van de koning vormde een nuttig bewijsstuk, maar ook niet meer dan dat.

Net als de rol van de wetsverzamelingen in de onderzochte perioden vergelijkbaar is blijkt ook het gebruik van de eed dus vergelijkbaar door de jaren heen. Nu de eed bij een groot aantal verschillende zaken kon worden ingezet rest ons de vraag waar hij in de wetsverzamelingen genoemd wordt en of dit verschilt. Als dit het geval is kunnen we wellicht een model opstellen om met behulp van de juridische documenten uit de daadwerkelijke rechtspraktijk te onderzoeken waarom deze verschillen bestonden.

⁷⁹ Westbrook (2003b), 370-373.

⁸⁰ Meier-Tetlow (2004), 96.

⁸¹ Westbrook (2003b), 371.

⁸² Leemans (1970), 63-66.

⁸³ Dombardi (1996), 362-365.

⁸⁴ Westbrook (2003b), 372.

Hoofdstuk 4: De eed bij de bovennatuur in de wetsverzamelingen

Tot nu toe zagen we dat de Mesopotamische wetsverzamelingen geen formele rol in de rechtspraktijk hadden maar ons toch meer kunnen vertellen over het gebruik van de eed bij de bovennatuur.⁸⁵ In dit hoofdstuk zullen we kijken in welke paragrafen de eed genoemd wordt en in hoeverre deze verschillen. Alle vertalingen zijn van mijn hand en de herkomst van artikelen wordt indien nodig op juridische wijze afgekort: §38 CU is dus §38 uit de Codex van Ur-Namma.

4.1. De eed bij de bovennatuur in de Codex van Ur-Namma

De eed bij de bovennatuur wordt in deze Sumerische tekst aangeduid met **nam.irim**.⁸⁶ We zien de eed terugkomen in §38, §B4, §E3a en §E3B.

§38 *Als een man zich als getuige voordoet maar terugkomt op de eed zal hij hetgeen het onderwerp van het proces was vergoeden.*⁸⁷

Deze paragraaf is zonder beschadigingen ingebed tussen §37 handelend over een valse getuige als dief zonder te refereren aan een eed, en §39, waar misleiding over het eigendom van een veld wordt behandeld. Het voorgaande leidt Miguel Civil ertoe vast te stellen dat, hoewel het artikel over de teruggetrokken eed zich bevindt tussen de dief-getuige en een andere eigendoms kwestie, namelijk het bezit van een veld, het hier toch om een procesrechtelijke bepaling gaat ten aanzien van de eed in het algemeen.⁸⁸ Nu dringt zich de vraag op of dit artikel refereerde aan de praktijk dat geschillen als opgelost werden beschouwd als de eed bij de bovennatuur was afgelegd.⁸⁹

§B4 *Als een man graan in het huis van een andere man opslaat en er wordt daar ingebroken, wanneer de eigenaar van het graan een eed heeft afgelegd zal de eigenaar van het huis hem terugbetalen.*⁹⁰

In de reeks artikelen over graanopslag (§B4-§B6) vinden we de eed als waarborg dat het graan daadwerkelijk is opgeslagen, zodat de eigenaar van de graanopslag de gestolen waren dient te vergoeden.

§E3a *Als in de tijd van de Guti (**bal gu.du.ma**) een man een slaaf verkocht en deze slaaf was behouden, alleen na het afleggen van een eed door de meester van de slaaf kon hij worden weggenomen.*⁹¹

Hier lijkt Ur-Namma een oude hervorming aan te halen, **gu.du.ma** kan naar twee termen verwijzen: een weergave van het Oud-Akkadische *gudma*, ‘oud’ of ‘vroegere’ of een verwijzing naar de Guti-dynastie; het laatste is waarschijnlijk met het oog op de genitiefconstructie met **bal**.⁹² Net als bij het vorige artikel is het een kwestie van het woord van de voormalige eigenaar tegen dat van de nieuwe meester.

⁸⁵ Finkelstein (1961), 100-102.

⁸⁶ Halloran (2006), 188-189.

⁸⁷ Civil (2011), 241.

⁸⁸ Civil (2011), 265-266.

⁸⁹ Greengus (1995), 473.

⁹⁰ Civil (2011), 242.

⁹¹ Civil (2011), 245.

⁹² Civil (2011), 284.

Opmerkelijk aan deze passage, en één van de redenen waarom de geleerden denken dat het hier gaat om een herhaalde hervorming, is de grammaticale constructie. Waar in de andere artikelen van deze wetsverzameling de werkwoordsvorm van protasis in de *hamtu* (of perfectief) en werkwoordsvorm van de apodoses in de *marû* (of imperfectief) werd gesteld is hier zowel de verkoop en het behouden van de slaaf, het zweren van de eed en het wegnemen van de slaaf in de *hamtu*-vorm.

§E3b *Als degene die de koop deed stierf, dan zal de vrouw van deze man, of zijn zoon of zijn getuige deze eed afleggen. Dan kan de slaaf worden weggenomen.*⁹³

In dit vervolg op het vorige artikel is de nieuwe eigenaar komen te overlijden en zal zijn familie de eed afleggen om dit geschil te beslechten. De discrepantie qua werkwoordsvormen met de rest van de codex is ook hier aanwezig.

De eed bij de bovennatuur komt in de Codex van Ur-Namma dus op twee manieren voor. Ten eerste zal iemand die in zijn functie als getuige een valse eed aflegt, hetgeen bij dit proces op het spel staat moeten vergoeden. Ten tweede is er bij een aantal specifieke zaken waar men op het woord van één der partijen moet afgaan de mogelijkheid tot de eed expliciet genoemd.

4.2. De eed bij de bovennatuur in de Codex van Lipit-Ištar

In deze wetsverzameling wordt de eed bij de bovennatuur niet letterlijk genoemd, wel komen we een artikel tegen dat bijzonder veel doet denken aan de hierboven behandelde §38 CU:

§17 *Als een man zonder grond een andere man beschuldigt (**nam.i.ni.tag.ba**) van iets waarvan hij geen kennis draagt (**nu.zu**), dan zal hij de straf dragen inzake de kwestie waarin hij de beschuldiging deed.*⁹⁴

De overeenkomsten mogen duidelijk zijn. Ook al draait het artikel hier meer om de onwetendheid (**nu.zu**) van de beschuldiger en zijn beschuldiging (**nam.i.ni.tag.ba**) dan om de wijze waarop deze beschuldiging plaatsvond. Omdat de eed bij de bovennatuur (**nam.erim₂**) in de resten van de Codex van Lipit-Ištar niet ter sprake komt weten we niet hoe de beschuldiging uit §17 is vormgegeven en of deze dezelfde effecten had.⁹⁵

4.3. De eed bij de bovennatuur in Codex van Daduša

Aangezien we van de oorspronkelijk in het Sumerisch gestelde wetsverzamelingen bij de Akkadische wetsverzamelingen terechtkomen is ook de terminologie waarmee de eed bij de bovennatuur wordt aangeduid veranderd: *nīš ilim izakkar*, ‘Hij zal zweren (bij) het leven van de god.’ Voor zover we kunnen opmaken uit de overgeleverde fragmenten kwam de eed bij de bovennatuur in deze wetsverzameling voor in §22 en §37:

§22 *Als een man geen vordering op een andere man heeft, maar toch diens slavin als vergoeding neemt, dan zal de eigenaar of de slavin een eed bij de god zweren “Jij hebt geen vordering op mij”. Het gewicht van de slavin in zilver zal worden afgewogen en betaald.*⁹⁶

Het is opmerkelijk dat zowel de eigenaar als de slavin in deze bepaling de eed kan zweren, in tegenstelling tot wat we bij de eerdere wetsverzamelingen tegenkwamen.

⁹³ Civil (2011), 245.

⁹⁴ Roth (1995), 29.

⁹⁵ Lafont & Westbrook (2003), 194.

⁹⁶ Roth (1995), 62.

§23 en §24 vervolgen over gelijksoortige situaties waar een slaaf wordt weggenomen als betaling voor een niet-bestaande schuld, maar noemen de eed niet meer.

§37 *Als een man zijn huis leeggeroofd wordt en hij had spullen in bewaring, dan zal hij een eed bij de god zweren (izakkaršum) dat er geen sprake was van fraude en hoeft hij de schade niet te vergoeden.*⁹⁷

We zien hier wederom een bewaarovereenkomst, alleen ditmaal wordt degene die de zaken in bewaring had geacht een eed te zweren dat het verdwijnen van zijn bezit geen fraude maar diefstal was.

Opmerkelijk is de datief derde persoon enkelvoud (-šum) die de persoonsvorm van *zakārum* volgt, hiermee wordt de band tussen het zweren en het leven van de god (*nīš ilim*) nog verduidelijkt, maar men kan zich afvragen waarom hier in §22 geen behoefte aan was. In de Codex van Daduša komt de eed bij de bovennatuur dus voor bij onmin over de verkoop van een slavin en onzekerheid bij een bewaarovereenkomst.

4.4. De eed bij de bovennatuur in de Codex van Hammurabi

Ten opzichte van de Codex van Daduša zien we bij deze wetsverzameling geen verandering van de formulering van de eed bij de bovennatuur. Deze komt voor in paragrafen §103, §131 en §249.

§103 *Als vijanden de goederen die hij vervoerde op een handelsreis afhandig maken, dan zal de handelsreiziger een eed bij de god zweren en vrijgelaten worden.*⁹⁸

§131 *Als haar echtgenoot zijn eigen vrouw beschuldigt, maar zij is niet gegrepen terwijl ze met een tweede man lag. Dan zal zij de eed bij de god zweren en naar haar huis terugkeren.*⁹⁹

§249 *Als een man een os huurt en deze sterft op natuurlijke wijze, dan zal de man die de os huurde een eed bij de god zweren en vrijgelaten worden.*¹⁰⁰

Ook bij deze wetsverzameling wordt de eed ingezet om overeenkomsten te bewijzen of gebeurtenissen die moeilijk op andere wijzen aan te tonen zijn, zoals geen affaire te hebben gehad of dat een os een natuurlijke dood stierf.

4.5. Vergelijkbare gevallen en eigenaardigheden

Een flink aantal van de hierboven geciteerde wetsparagrafen vertoont overeenkomsten. Zij handelen vaak over eenzelfde soort geschil en soms komt zelfs het onderwerp van het geschil overeen.

Tabel 3.1. Artikelen waarin de eed bij de god dient te worden gezworen

CU	CLI	CD	CH	Omstandigheden
§38	§17			De getuige herroept zijn eed/getuigenis.
§B4		§37	§103	<u>CU</u> : Bewaarhouder zweert dat het opgeslagen graan is gestolen. <u>CD</u> : De bewaarnemer zweert dat hetgeen hij onder zijn hoede had daadwerkelijk gestolen was.

⁹⁷ Roth (1995), 65.

⁹⁸ Roth (1995), 100.

⁹⁹ Roth (1995), 106.

¹⁰⁰ Roth (1995), 128.

		<u>CH</u> : Een handelsreiziger zweert dat hetgeen hij onder zijn hoede had daadwerkelijk gestolen was.
§E3a	§22	<u>CU</u> : De koper zweert dat de bij hem weggenomen slavin daadwerkelijk gekocht is, als hij overleden is zweert zijn familie of een getuige.
§E3b		<u>CD</u> : ook hier speelde de vraag of de slavin op geldige titel is weggenomen. De huidige eigenaar en de slavin kunnen beide zweren dat de titel, een openstaande vordering, niet bestond.
	§131	Een vrouw zweert de eed om zich vrij te pleiten van overspel.
	§249	Als een man een os huurt en deze komt om door de daad van een god, dan zal hij een eed bij de god zweren en de schade niet hoeven vergoeden.

De eed bij de bovennatuur wordt vooral in stelling gebracht wanneer sprake is van het woord van de ene partij tegen dat van de andere partij. Het is echter interessant dat er in het geval van de al of niet verkochte slavin (§ E3A en §E3b CU) en de openstaande vordering waarvoor de slavin als betaling is weggevoerd (§22 CLI) naar de eed werd gegrepen. Slaven werden immers regelmatig gekocht en verkocht en voor zover wij kunnen zien in de gevonden spijkerschriftdocumenten werden dit soort transacties, evenals schuldvorderingen, veelvuldig vastgelegd.¹⁰¹ Hetzelfde geldt voor de graanopslag uit §B4 CU. Al kan men in beide gevallen argumenteren dat, hoewel veel van de gevonden contracten handelden over de koop en verkoop van slaven en de graanhandel, men indertijd waarschijnlijk niet al dit soort reacties op schrift kon of wilde stellen.

4.6. Conclusie

Drie van de wetsverzamelingen noemen de eed bij de bovennatuur. De Codex van Liptit-Ištar heeft een artikel dat parallel loopt aan één van die artikelen uit de Codex van Ur-Nammu, maar noemt deze eed niet.

Dit roept vooral de vraag op: wat waren de criteria om de eed noodzakelijk te maken?

Meestentijds wordt de eed vereist voor zaken waar de rechters slechts getuigenissen, en meestal dan ook alleen die van de procespartijen, ter beschikking stonden. Toch verschilt dit per wetsverzameling en zijn er ook myriaden aan andere zaken waar men alleen de beschikking heeft over getuigenverklaringen die niet worden genoemd of waar de eed niet verplicht wordt gesteld.

De vraag kan worden gesteld of de eed wel noodzakelijk was bij alle genoemde conflicten. Men kan zich voorstellen dat de rechters, die grote vrijheid hadden bij de indeling van het proces, zich bij het aanwezig zijn van het verkoopcontract bijvoorbeeld niet genoodzaakt voelden om de eed in te roepen en dat daarom de eed in het verzameld gewoonterecht niet bij al dit soort conflicten wordt genoemd.

Doch, waarom verschilt het gebruik van de eed zo per wetsverzameling? Het beschadigd zijn of ontbreken van passages is hier niet het zaligmakende antwoord, aangezien §131 CH een parallelartikel heeft in §7 CU, maar die laatste wetsparagraaf geeft de al dan niet overspelige vrouw niet de mogelijkheid zich vrij te pleiten door middel van de eed. In het volgende hoofdstuk zal ik een methode voorstellen om deze vraag, over de verdeling van de eed doorheen de Mesopotamische wetsverzamelingen en of dit de praktijk daadwerkelijk reflecteerde, te beantwoorden.

¹⁰¹ Westbrook (2009), 197-199.

Hoofdstuk 5: Een methode om de verschillen te verklaren

Tot nu toe hebben we gezien dat de wetsverzamelingen goed met elkaar te vergelijken zijn, qua doel, karakter en wordingsgeschiedenis en dat de eed bij de bovennatuur specifiek genoemd wordt in de wetsverzamelingen. De kwesties waarbij dit gebeurt verschillen echter per wetsverzameling. Hoe kan men in het licht van deze feiten een onderzoek opzetten naar deze verschillen en reflecteerden zij wellicht de praktijk? In dit hoofdstuk wil ik weergeven hoe we de rechtspraktijk kunnen leren kennen en het relevante deel van deze kennis kunnen gebruiken om deze verschillen te onderzoeken.

5.1. Het leren kennen van de rechtspraktijk

Zoals hierboven al is aangegeven weten we veel over de daadwerkelijk gebruikte rechtsbronnen uit documenten die rechtspraktijk weergeven. Hieronder een korte opsomming:

- Publieke documenten, zoals koninklijke decreten; maar ook de afhandeling van beroepszaken en administratieve documenten waaruit de regelgeving kan blijken.
- Het bulk van de gevonden juridische documenten bestaat uit private juridische documenten en vonnissen/rechtbankverslagen. Deze betreffende onderlinge relaties tussen burgers of een burger en een vertegenwoordiger van het bestuur die een privaatrechtelijke handeling verricht, zoals de inkoop van rantsoenen voor bouwpersoneel.¹⁰² De meest gevonden voorbeelden zijn contracten die transacties weergeven. Dit soort documenten geven zonder ideologische achtergrond of verborgen agenda de werking van de regelgeving in de praktijk weer, maar vormen zelf geen regelgeving. Zij richten zich naar de norm, maar vormen zelf geen norm.¹⁰³
- Brieven kunnen op allerlei manieren bronnen van juridische kennis vormen:
 - *Publieke brief*: als bestuurders of andere politieke uitvoerders een brief sturen met juridisch advies of aanbeveling tot een beslissing kunnen we daarmee meer te weten komen over de juridische waarden. Buiten decreten worden algemene regels in dergelijke brieven meestal buiten beschouwing gelaten.
 - *Brieven van privépersonen*: deze geven slechts indirect bewijs, hoewel we bijvoorbeeld in Oud-Assyrische handelsbrieven vaak overwegingen met betrekking tot (te omzeilen) regelgeving vinden.
- Historiografische documenten en (*narû*-)literatuur: Koningsinscripties laten regelmatig een glimp van de wetsregels zien en (wijsheids)literatuur schetst vaak een beeld van de ideale maatschappij met dito regels. Een voorbeeld vinden we in de teksten van Gudea, die naar eigen zeggen bij het opstellen van regels onderzoek deed naar de rechtsregels van Nanše en Ningirsu.¹⁰⁴ Het gevolg hiervan was dat dochters in de rituele context van de tempelbouw konden erven als er geen mannelijke erfgenaam was.¹⁰⁵
- Wetenschappelijke teksten, in diverse varianten. Bijvoorbeeld een gedeeltelijke Sumerische versie van de epiloog van de Codex van Hammurabi met Akkadische glossen.¹⁰⁶

We zien dus dat er diverse bronnen zijn die deels de regels weerspiegelen. Hiermee kunnen we de leemtes die de wetsverzamelingen ons laten wellicht opvullen.

¹⁰² Hijma & Olthof (2005), 304-306.

¹⁰³ Westbrook (2003a), 11.

¹⁰⁴ Wilcke (2003), 149.

¹⁰⁵ Edzard (1997), 36.

¹⁰⁶ Barmash (2008), 552.

5.2. De methode: reflecteren de verschillen de praktijk?

Het vorige hoofdstuk liet ons achter met twee vragen: waarom werd de eed in de wetsverzamelingen bij verschillende kwesties genoemd en reflecteert dit het gebruik in de praktijk? Als we hierbij de jurisprudentie willen gebruiken is het eerst zaak een overzicht te maken van de beschikbare jurisprudentie. Grofweg zitten we met twee hoofdperiodes, de Ur - III periode en de Oud-Babylonische periode, daarbinnen concentreren we uiteraard op de regeringen van de respectievelijke koningen. Men zal dus eerst moeten kijken welke documenten de eed bevatten. Deze zullen eerst gesorteerd moeten worden, een schema als het navolgende zou hiervoor geschikt zijn:

Document	Periode	Datum	Onderwerp	Eed	Afsluitende Eed
ITT III ² 6 ₅₄₅ ¹⁰⁷	Ur III	Šūsin 6 ¹⁰⁸	Diefstal	Aanwezig	Niet aanwezig
RTC 295 ¹⁰⁹	Ur III	Šūsin 6	Diefstal	Niet aanwezig	Aanwezig
CT IV 47a ¹¹⁰	OB	Apil-Sîn 5 ¹¹¹	Verdwijning gehuurde ezel	Voorgesteld, compromis	Niet aanwezig.

Tabel 5.1.: Voorbeeldoverzicht van rechtbankverslagen

Zodoende hebben we een overzicht van het beschikbare materiaal gesorteerd per onderwerp en periode en weten we ongeveer waar elk document ten opzicht van de wetsverzamelingen stond. De verzamelingen bevatten voor het leeuwendeel het gewoonterecht, dus zowel documenten met een datering voor als na het samenstellen van de wetsverzameling (of in afwezigheid daarvan de regeerperiode van de koning aan wie de wetsverzameling wordt toegeschreven) kunnen een inblikje geven in het (gewoonte)recht van die tijd. Dientengevolge kunnen we per onderwerp onderzoeken of de afwezigheid van de eed in de wetsverzameling wat zegt over de praktijk, dit kan de vorm aannemen van het volgende schema:

<i>Diefstal bij bewaarneming</i>						
	Wetsverzamelingen		Jurisprudentie			
	Codex	Eed/§	Document	Datering	Eed	Afsluitende eed
<i>Sumerische wetsverzamelingen</i>	CU	Geen eed	ITT III ² 6 ₅₄₅	2032	ja	Nee
	CL	Geen eed	RTC 295	2032	Nee	Ja
			...			
<i>Oud-Babylonische wetsverzamelingen</i>	CD	§ 37	CT IV 47a	Sept 1825	Teruggetrokken zonder eed	
	Ch	§ 103	...			

Tabel 5.2.: Voorbeeldtabel, de eed bij waarneming in wetsverzamelingen en jurisprudentie

Met deze aanpak kunnen we dus vaststellen hoe het gebruik van de eed verdeeld is. In de Sumerische wetsverzamelingen werd in het geval van een verdwenen goed dat iemand in bewaring had de eed niet genoemd, maar in contemporaine juridische documenten wel. Later

¹⁰⁷ Falkenstein (1953), 302-307.

¹⁰⁸ De opvolger van Ur-Namma's zoon Shulgi, zie: Falkenstein (1953), 3-7.

¹⁰⁹ Falkenstein (1953), 215-217.

¹¹⁰ Leemans (1960), 90.

¹¹¹ Hammurabi's grootvader, zie: Charpin 2012, 24-25; Van De Mieroop (2007).

in de Oud-Babylonische periode zien we de eed in dit soort zaken zowel in de jurisprudentie als in de wetsverzamelingen.

Uiteraard is het bij deze methode zaak zoveel mogelijk beschikbare jurisprudentie te catalogiseren. Zo kunnen we bij ons bovenstaande voorbeeld de jurisprudentie en andere juridische documenten categoriseren om te zien of er ook zaken waren in de categorie “Diefstal bij bewaarneming” waar de eed überhaupt niet ter sprake kwam en waarom daar in dat geval geen behoefte aan was – een significant minder aantal kan wellicht weglating uit de vroegste wetsverzamelingen rechtvaardigen als een opkomende praktijk.

De hierboven uitgewerkte methode is een uitstekende wijze om uit te zoeken hoe het gewoonterecht in de wetsverzamelingen er in de praktijk eruit zag en wat voor verschillen en overeenkomsten er waren in het gebruik van de eed bij de bovennatuur. Maar zoals de meeste wetenschappelijke ondernemingen lopen we ook hier tegen aan aantal praktische en methodologische problemen aan.

5.3. Problemen bij deze aanpak

Het soort documenten uit de bewoningslagen van uit de twee periodes hebben is nogal onevenredig verdeeld.¹¹²

	Publieke administratie	Private juridische documenten	Brieven	Historiografische teksten	Literaire teksten	Wetenschappelijke teksten
Ur III-periode	Overvloedig aanwezig	Zeldzaam	Zeldzaam	Zeldzaam	Zeldzaam	Zeldzaam
OB-periode	Algemeen aanwezig	Algemeen aanwezig	Algemeen aanwezig	Algemeen aanwezig	Algemeen aanwezig	Algemeen aanwezig

Tabel 5.3.: Gevonden documenten in de Ur III en Oud-Babylonische (OB) periode

Uit de Ur III-periode hebben we vooral documenten uit de publieke machinerie, de staatsadministratie en het **Bala**-systeem.¹¹³ Private documenten, vooral juridische verslagen en vonnissen, zijn wel aanwezig, maar vormen slechts een fractie van ons corpus uit deze periode.¹¹⁴ Dit laat twee mogelijkheden open: Er werd minder vastgelegd of op juridische wijze afgesproken dan in latere periodes, of we hebben nog niet de juiste vindplaatsen opgegraven.¹¹⁵

Dit probleem speelt in de Oud-Babylonische tijd minder omdat we hier een redelijk gelijkelijk verdeeld corpus hebben, toch is het ook hier maar de vraag of de documenten die ons zijn overgeleverd representatief zijn voor de juridische praktijk. Niet alleen zijn er maar enkele archieven opgegraven, ook zijn deze archieven verspreid geraakt over de hele wereld en vaak verre van compleet.¹¹⁶ Maar niet alleen zijn de verhoudingen tussen de gevonden soorten documenten anders, ook de hoeveelheid verschilt: uit de Oud-Babylonische tijd hebben we uit Mesopotamië simpelweg meer documenten.¹¹⁷ Dus zowel de gebrekkige representativiteit van ons corpus als het gebrek aan documenten kan dus de betrouwbaarheid van een exercitie, zoals beschreven in de vorige paragraaf, beïnvloeden.

¹¹² Van de Mierop (1999), 12.

¹¹³ Van de Mierop (2007), 75-76.

¹¹⁴ Neumann (1999), 51.

¹¹⁵ Van de Mierop (1999), 17.

¹¹⁶ Charpin (1980), 1-7.

¹¹⁷ Westbrook (2003a), 7.

Hoofdstuk 6: Conclusie

De afgelopen twintig pagina's hebben we gezien dat de wetsverzamelingen goed met elkaar te vergelijken zijn, qua doel, karakter en wordingsgeschiedenis. Hoewel zij, in tegenstelling tot decreten en het gewoonterecht geen directe rechtsbron vormden, verzamelden de verzamelingen wel gewoonterecht en kunnen zo onze kennis over het Mesopotamisch recht vergroten.¹¹⁸ Toch blijven er ook bij het karakter en de vergelijkbaarheid van de wetsverzamelingen vragen liggen. In hoofdstuk 1 en 2 hadden we het al over de overlevering van de documenten, in hoeverre waren de veronderstelde *narû*-stèles, zeker als zij in de tempel werden opgesteld, toegankelijk en was het wereldlijke publiek relevant? En waren alle kopieën daadwerkelijk schooloefeningen of dienden zij een ander doel? En was de cilinder die de Codex van Ur-Namma droeg uniek of diende deze een gelijksoortig doel als de eerder genoemde stèles?

Als we de vergelijkbaarheid van de wetsverzamelingen voor het moment buiten beschouwing laten is het grote probleem met de eed bij de bovennatuur dat hij niet bij alle zaken waarin hij genoemd wordt in de rechtspraktijk werd ingezet en andersom. Dit verschilt ook nog eens per wetsverzameling. In dit essay heb ik voorgesteld door middel van het indexeren van de gevonden jurisprudentie te bezien hoe in de periode van elke wetsverzameling de eed daadwerkelijk werd gebruikt en of dit de verschillen kan verklaren. Los van lacunes in ons corpus zal dit naar alle waarschijnlijkheid geen definitieve verklaring opleveren. Als we zoals bij het bewaarnemingsvoorbeeld uit hoofdstuk 5 ervanuit gaan dat de eed uit de vroegere wetsverzamelingen is weggelaten omdat het gebruik van die eed in dit soort processen in die tijd slechts in opkomst was, hoe verklaren we dan het noemen van de eed in gevallen waarbij we hem in de praktijk zeer zelden tegenkomen? En hoe zit het met de rivierproef die wel in de twee vroege wetsverzamelingen staat maar niet in de praktijk is te vinden? Was dit onderdeel van het creëren van het ideale recht voor kamergeleerden zoals Renger postuleerde of toch een poging tot beïnvloeding van de rechtspraktijk? Dat laatste zou de vraag over de toegankelijkheid tot de teksten des te prangender maken. Of ons juist weer terugbrengen op de vraag of we wel voldoende materiaal hebben, dan wel de juist teksten gebruiken. Mogen we bijvoorbeeld de jurisprudentie uit het contemporaine koninkrijk van Rim-Sin gebruiken voor het onderzoeken van het tijdsgewricht van de Codex van Hammurabi? Of blijken aan de andere kant de rechtbankverslagen toch vooral een weerslag van de conflictoplossing van de stedelijke elite en geven die alsnog niet het gewoonterecht of de algemene regels voor de gewone man weer?¹¹⁹

Zo roept welhaast elk antwoord een nieuwe vraag op. Wat dat aangaat hoop ik dat de antwoorden die ik hierboven formuleerde en de nieuwe vragen die ermee samenhangen uw interesse in de rechtsgeschiedenis hebben aangewakkerd en u niet aarzelt in de onderstaande bibliografie de boeken en artikelen te zoeken die de basis vormden voor dit essay.

¹¹⁸ K.R. Veenhof (1997-2000), 49; 56; 78-81.

¹¹⁹ Culbertson (2011), 36.

Bibliografie

- J. Assman, B. Janowski & M. Welker
1998 'Richten und Retten. Zür Aktualität der altorientalischen und biblischen Gerechtigkeitskonzeption', in: J. Assman, B. Janowski & M. Welker (eds.), *Gerechtigkeit – Richten und Retten in der abendländischen Tradition und ihren altorientalischen Ursprüngen* (München: Mohr Siebeck, 1998), 9-35.
- J.M. Barendrecht
1992 *Recht als Model van Rechtvaardigheid – Beschouwingen over vage en scherpe normen, over binding aan het recht en over rechtsvorming* (Deventer: Kluwer, 1992)
- P. Barmash
2008 'Scribal initiative in the clarification and interpretation of the Mesopotamian law collections' in: C. Cohen et al, *Birkat Shalom: Studies in the Bible, ancient Near Eastern literature and postbiblical Judaism presented to Shalom M. Paul on the Occasion of his seventieth birthday* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2008), 551-563.
- G.C.J.J. van der Bergh & C.J.H. Jansen
2007 *Geleerd Recht: Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in Vogelvlucht* (Deventer: Kluwer, 2007)
- R.C. Van Caenegem
1996 *Geschiedkundige inleiding tot het recht. Deel I: Privaatrecht*, (Deventer: Kluwer, 1996)
- J. Black & A. Green
1992 *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia* (London: British Museum Press, 1992)
- D. Charpin
1980 *Archives familiales et propriété privée en Babylonie ancienne : étude des documents de "Tell Sifr"* (Genève, Dros, 1980)
2010 *Reading and Writing in Babylon* (London: Harvard University Press, 2010)
2012 *Hammurabi of Babylon* (Londen: Tauris, 2012)
- D. Charpin, D.O. Edzard & M. Stol
2004 *Mesopotamien – Die altbabylonische Zeit* (Göttingen: Fribourg Academic Press, 2004)
- S.J. Claassens
2010 'The so-called "Mesopotamian law codes": what's in a name?', *JfS* 19/2 (2010), pp. 461-478.
- M. Civil
2011 'The Law Collection of Ur-Namma', in: A.R. George (ed.), *Cuneiform Royal Inscriptions and Related Texts in the Schøyen Collection* (Bethesda: CDL press, 2011), 221-310.

- L. Culbertson
2011 'A Life-Course approach to Households in the Late third Millennium B.C.', in: L. Culbertson (ed.), *Slaves and Households in the Near East* (Ann Harbor: Edward Brothers, 2011), 33-48.
- H. Dieter-Viel
2005 *The Complete Code of Hammurabi* (München: LINDCOM, 2005)
- E. Dombardi
1996 *Die Darstellung des Rechtsaustrags in den altbabylonischen Prozessurkunden – vol 1* (Stuttgart: Franz Steiner, 1996)
- G.R. Driver & J.C. Miles
1952 *The Babylonian Law – vol. I: legal commentary* (New York: Oxford University Press 1952)
- D.O. Edzard
1960 'Sumerer und Semiten in der frühen Geschichte Mesopotamiens', in E. Sollberger (ed.), *Aspects du Contact Suméro-Akkadien* (Genève: Musée d'Art et Histoire, 1960), 241-258.
1996 *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods Volume 3/1: Gudea and his Dynasty* (Toronto: University of Toronto press, 1997)
- A. Falkenstein
1956 *Die neusumerischen Gerichtsurkunden. 1. Tl.: Einleitung und systematische Darstellung* (München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1956)
- I. Finkel & M. Seymour
2008 *Babylon: Myth and Reality* (London: British Museum Press, 2008)
- J.J. Finkelstein
1961 'Amīšaduqa's Edict and the Babylonian "Law Codes"'. *Journal of Cuneiform Studies*, 3/15 (1961), 91-104.
- E. Frahm
2007 'Images of Assyriology in Nineteenth- and Twentieth-Century Scholarship', in: S.W. Holloway, *Orientalism, Assyriology and the Bible* (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2007), 74-94.
- S. Greengus
1995 'Legal and Social Institutions of Ancient Mesopotamia' in: J. M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East, vol. I* (New York: Charles Scribner's Sons, 1995), 469-484.
- J.A. Halloran
2006 *Sumerian Lexicon: A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language* (Los Angeles: Logogram Publishing, 2006)

- V.A. Hurowitz
 2005 'Hammurabi in Mesopotamian tradition' in Y. Sefati, et al (eds.), *An Experienced Scribe who Neglects Nothing. Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein* (Bethesda: CDL Press, 2005), 497-532.
 2011 'What was the Codex Hammurabi, and what did it become?', *Maarav* 18.1-2 (2011), 89-100.
- B. Hruška
 1973 'Die Innere Struktur der Reformtexte Urukaginas von Lagas', *ArOr* 41 (1973), 4-13.
- J. Hijma & M.M. Olthof
 2005 *Compendium Nederlands Vermogensrecht* (Deventer: Kluwer, 2005)
- F. Karahashi
 2002 'A review of "La ley más antigua: Textos legales sumerios by M. Molina"', *Journal of the American Oriental Society* 122 (2002), 106.
- B. Kienast & K. Volk
 1995 *Die sumerischen und akkadischen Briefe des III. Jahrtausends. Dynastie von Ur* (Stuttgart: Franz Steiner, 1995)
- F.R. Kraus
 1960 'Ein zentrales Problem des altmesopotamischen Rechtes: Was ist der Codex Hammu-rabi?' *Geneva* 8 (1960), 283-290.
 1973 *Vom Mesopotamischen Menschen der Altbabylonischen Zeit und seiner Welt: ein Reihe Vorlesungen* (Amsterdam: NH Publishing company, 1973)
- B. Lafont & R. Westbrook
 2003 'Neo-Sumerian Period (Ur III)', in: R. Westbrook (ed.), *A history of ancient Near Eastern law. Vol. 1* (Leiden: Brill, 2003), pp. 183-226.
- S. Lafont
 1999 *Femmes, droit et justice dans l'antiquité orientale - contribution à l'étude du droit pénal au Proche-Orient ancien* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999)
- W.F. Leemans
 1960 *Foreign trade in the old Babylonian period: as revealed by texts from Southern Mesopotamia* (Leiden: Brill Publishers, 1960)
 1970 'Le faux Témoignage', *RA* 64 (1970), 63-66.
- E. Meier-Tetlow
 2004 *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society - Volume 1: The Ancient Near East* (New York: Continuum, 2004)
- P. Michalowski, & C.B.F. Walker
 1989 'A New Sumerian Law Code', in: H. Behrens, D. Loding & M.T. Roth, *DUMU-E₂-DUB-BA-A: Studies in Honor of Åke W. Sjöberg* (Philadelphia: The University Museum, 1989), 383-396.

- M. Van De Mieroop
 1999 Cuneiform Texts and the Writing of History (New York: Routledge, 1999)
 2005 King Hammurabi of Babylon: A Biography (Oxford: Blackwell Publishing, 2005)
 2007 A History of the Ancient Near East (Oxford: Blackwell Publishing ltd, 2007)
- J.H. Nieuwenhuis
 2013 *Confrontatie & Compromis: Recht, retoriek en burgerlijke moraal* (Deventer: Kluwer, 2013)
- H. Neumann
 1999 ‘Ur-Dumuzida and Ur-DUN. Reflections on the relationship between state-initiated foreign trade and private economic activity in Mesopotamia towards the end of the third millennium BC’, in: J.G. Dercksen, *Trade and finance in ancient Mesopotamia* (Leiden: NINO, 1999), 43-53.
 2008 ‘Göttliche gerechtigkeit und menschliche Verantwortung im alten Mesopotamien im Spannungsfeld von Norm(durch)setzung und narrativer Formulierung’, in: H. Barta, R. Rollinger & M. Lang (eds.), *Recht und Religion: Menschliche und göttliche Gerechtigkeitsvorstellungen in den Antiken Welten* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2008), 37-48.
- W. Pintens
 2011 *Inleiding tot de Rechtsvergelijking* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2011)
- E. Reiner
 1978 ‘Die Akkadische Literatur’, in: W. Röllig (ed.), *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft, 1. Altorientalische Literaturen* (Wiesbaden: Anthenaon, 1978)
- J. Renger
 2004 ‘Noch einmal: Was war der ‘Kodex’ Hammurapi – ein erlassenes Gesetz oder ein Rechtsbuch?’, in: H.J. Gehrke & E. Wehrbelauer (eds.), *Rechtskodifizierung und soziale Normen im interkulturellen Vergleich* (Tübingen: Narr, 1994), pp. 27-59.
- M.T. Roth
 1995 *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor* (Atlanta: Scholars Press, 1995)
- M. Sandowicz
 2012 *Oaths and Curses: A Study in Neo- and Late Babylonian Legal Formulary* (Münster: Ugarit-Verlag, 2012)
- J. Sassoon
 2005 *Ancient Laws and Modern Problems: The Balance Between Justice and A Legal System* (Londen, Third Millenium Publshing, 2005)
- H.W.F. Saggs
 2000 *Babylonians* (Berkeley: University of California Press, 2000)

- B.J. Siegel
1969 *Slavery during the third dynasty of Ur* (New York: Kraus, 1969)
- P. Steinkeller
1993 'Early Political Development in Mesopotamia and the Origins of the Sargonic Empire', in: M. Liverani, *Akkad: the first world empire - structure, ideology, traditions* (Padova: Typografia Poligrafia Moderna, 1993), 107-129.
- R. Versteeg
2000 *Ancient Mesopotamian Law* (Durham: Carolina Academic Press, 2000)
- K.R. Veenhof
1997-2000 'The relation between royal decrees and 'law codes' of the Old-Babylonian period', *Jaarbericht van het vooraziatisch-egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux* 35-36 (1997-2000), 49-83.
- R. Westbrook
1985 'Biblical and Cuneiform Law' Codes'', *RB* 92 (1985), 248-257.
2000 'Codification and Canonization' in E. Lévy (ed.), *La codification des loi dans l'antiquité*, (Parijs: De Boccard, 2000), 33-47.
2003a 'The character of Ancient Near Eastern Law' in: Raymond Westbrook (ed.), *A history of ancient Near Eastern law. Vol. 1* (Leiden: Brill, 2003a), 1-90.
2003b 'Old Babylonian Period', in: R. Westbrook (ed.), *A history of ancient Near Eastern law. Vol. 1* (Leiden: Brill, 2003b), 361-430.
2009 'Slave and Master in Ancient Near Eastern Law', in: B. Wells & F.R. Magdalene (eds.), *Law from the Tigris to the Tiber: the writings of Raymond Westbrook. Vol. 1: the shared tradition* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2009) 161-216.
- C. Wilcke
2003 'Early Dynastic and Sargonic Periods' in: R. Westbrook (ed.), *A history of ancient Near Eastern law. Vol. 1* (Leiden: Brill, 2003), 141-182.
- M. de Wilde
2013 'God hath given the world to men in common', *NJLP* 1 (2013), 8-28.
- Zhi Yang
1991 'King of Justice', *Aula Orientalis* 9 (1991), 243-249.
- R. Yaron
2000 'The Nature of the early Mesopotamian collections of laws: another approach', in: E. Lévy (ed.), *La codification des lois dans l'antiquité, Actes du Colloque de Strasbourg 27-29 novembre 1997* (Parijs: Travaux de Centre de Recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 2000), 65-76.
- Y. Ziegler
2008 *Promises to Keep: The Oath in Biblical Narrative* (Leiden: Brill, 2008)